

Халиолла, М.

Өмірі - өнеге : Е.А. Бөкетовтің рухына бағыштадым / Масғұт Халиолла // Орталық Қазақстан. - 2006. - 23 қараша

1. ТАУДАЙ

Біздің қазақ ат қойғыш қой. Жерге де, ерге де қойған аттары алтыннан ескерткіш орнатқандай жараса қалады. Соған қарағанда қазекен жаратылысында ақындық талантпен кіндіктес-ау деп ойлаймын. Жеңгелеріміздің қайындары мен қайын сіңілілеріне қойған аттары қандай әдемі! Осы сөзіме бір мысал келтіре кетейін.

Мен Қарағанды облыстық телерадио комитетінде қызмет істеп жүргенде Жәнібек Мұзапаров есімді жасы сол кезде алпысты алқымдаған азамат болды. Өз басым бұл кісінің ақкөңіл, жас баладай елпілдеп тұратын мінезіне орай Жайдары Жәкең деп айтатынмын. Ал, Жайық Кәгенұлы Бектұровты қашанда сыпайы сырбаздығына, нәзік жандарға үзіліп тұратындығына қарап Сері Жәкең деп даралайтынмын.

Бірде сол Жайдары Жәкең сенбі күні түскі сағат бірге үйіне қонаққа шақырды. Мен қашанда шақырған жерге дәл уақытында баратын әдетіммен айтылған мерзімде «Ассалаумағалейкум» деп есік аштым. Жайдары Жәкең өз қол астымда музыкалық хабарлар редакциясында аға редактор болып қызмет істейтін. Бұл кісінің өзге мінездерін айтпағанда екі түрлі ерекше әдеті болатын. Бірі - кітап дүкенінде жиі кездесетінбіз. Қашан көрсеңіз де қолтығында кітап жүретін. Және бір кітапты бірнеше рет сатып ала беретін. Бұрын алғанын ұмытып қалады-ау деймін. Соғыста контузия алған адам ғой. Екіншісі - аудандарда көркемөнерпаздар арасында жиі болып, олардың түрлі концерт, спектакльдерін телевизия арқылы керсетіп тұратын. Сонда қонған үйінің бала-шағасының, келін-кепшігінің аттарын түгелдей қойын дәптеріне Түсіріп әкелетін. «Келін, сенің есімің кім! Ана баланың аты кім? мына баланың...» дегенін естіп, кейін «Жәке, солардың атының сіздің ұйымдастыратын концерттеріңізге қанша қатысы бар? - дейтінбіз қалжыңдап. Сонда ақкөңіл, елпілдеген Жәкең: - Ойбай, Масғұт-ау, ертең осы ауылға тағы келем, сонда олардың атын жаңа көргендей қайыра сұрап жүрем бе? - дейтін марқұм. Сол елгезек Жәкең мен орнығып отырғанша кейінгі кезде сатып алған кітаптарын алдыма жайып тастады. Бір кітаптың бірнеше данасы шықты... Сырттай әңгімемізді тыңдап тұрған жасында қара торының әдемісі-ақ болған дерлік жеңгеміз биязы қозғалып «қайным, ағаңның ондай да қылықтары бар» деп жадырай жақындады. Сол кезде телефон шырылдады. Жеңгей телефон тұтқасын құлағына тосты да: «Аманбыз. Жақсы, айналайын! Күтеміз» деді. Жәкеңе қарап: «Таудай қайным ғой. Аздап кешіксем, айыпқа бұйырмаңыз! - деп ғафу өтініп жатыр. Шіркін, «жақсының аттан жығылғаны да жақсы» деген ғой. Осы бір кішіпейілділігімен-ақ өзінің таудай екенін көрсетіп тұр емес пе?!-деп ризалығын білдіріп жатыр.

Мен Жәкеңе қарадым. - Таудай деген кім?- деп. - Евней қайнысы ғой. Мына жеңешен қайындарының атын тура атамайды. Өзі әдемілеп ат қойып алады, ақындығы да бар,- деп сыпайы мақтап қойды. Кейін білдім бұл отбасы Евней Арыстанұлымен жерлес, бұрыннан аралас-құралас екен. Он минуттай уақыт өтті ме, өтпеді ме? Есік қоңырауы шырылдап, артынша Евекеңнің таудай

тұлғасы көрінді.

«Жақсыда жаттық жоқ» деген ғой. Евекең бірден қалжың әңгіменің тиегін ағыта кірді.

- Осында бір тапқыр да тілмар ағамыз бар. Бұрынғы белгілі геолог, қазір зейнет демалысында. Жеңгеміз ҚазМУ-де доцент. Бірде жеңгеміздің мерейтойына шақырды. Ертелетіп барсам ағамыз сыртта құмның бетіне әлдебір сызықтар жүргізіп отыр екен.

- Бақуатсыз ба? Жеңгеміздің тойы құтты болсын! -деп қолын алдым. - Көңіл-күйіңіз, хал-жағдайыңыз қалай?

- Жақсы тілегіңе көп рахмет! Әйтсе де, ақылы асқан інім-ау, өзін ойлашы әйелі елуге келген еркектің халі қанша болушы еді... деп шалқалап күлді-ай келіп. Осылайша Евекең мына үйге күн шуағын түсіргендей бір жылылық енгізіп, жадыратып жіберді.

Сонан соң жеңгесіне еркелегендей күлімдеп:

- Ал, жеңеше, түскі астың мерзімі етіп барады, «Піскен астың күйігі жаман» деген бар. Дәміңізді әкеле беріңіз, - деді.

- Дәмге шақырған тағы да бір кісі бар еді, - деп күмілжіген жеңгей отағасына қарады. Жәкең:

- Евней, әлгі комитетіміздің төрағасы Қали Аманбаевты да шақырған едім. Кешігіңкіреп жатқаны. Келіп қалар. Тоса тұрсақ қайтеді?-деді майдалап. - Онда тоссақ тосайық. Бірақ, осы біздің қазақтардың қаншама адамды иіріп қойып, кешігіп жүретін әдетін ұната қоймаймын. Қарнының қампиғанын авторитет санайтын кейбіреулер шақырған жерге кердеңдеп, тосқызып келудің өзін үлкен төрелік деп түсінетін болса керек. Уақытымызды бос жібермей әңгімемізді жалғастыра берейік.

Сол әлгі қалжыңқой ағамыз бір жиында орыстан әйел алғандарға қарап: - Баяғыда біздің жас кезімізде қолы жеткендер қатынды орыстан алды. Ондайлар қызметте тез өсіп кететін. Ауылдың кара домалақ баласы менің қанша тыраштансамда орыс қызына қолым жетпеді. Сонан орыстың жиені деп жүрген татардың қызына жармастым. Құдайға шүкір менің перизатым да бір орыстан кем болған жоқ. Орысша сөйлегенде орысыңның өзінің шляпасын шырқ айналдырып жіберетін болды, - деп отырған қауымды ду күлдірді.

Осылайша көңілді әңгімемен тағы біраз уақыт өткенін байқамай да қалдық. Бір кезде Қали Әлібекұлының да сұлбасы көрінді-ау. Кешіккеніне кешірім сұрағандай-ақ болып еді, Евекең ішкі қыжылын ірке алмағандай, біздің ұлтымыздың кең далада сағат, минутты есептемей еркін өскендігінен бе, әйтеуір уақытты қадірлемейтінімізді шым-шымдап, суыртпақтап жеткізе келіп, бір минутта неше тонна көмір өндіруге, неше тонна металл құюға болатындығын талдап, жіліктеп, әңгімелеп кетті. Сілбілеп жауып, жер-дүниені көл-көсір етіп жіберетін ақжауын сияқты Евекең әңгімені жеріне жеткізіп барып тыныстады. Өзі шүйкедей адам Қалекең мақтамен бауыздаған мынадай астарлы сөзден кейін бір түрлі төменшіктеп қалғандай, «ұялған тек тұрмас» дегендей, үндемей қызарақтап күле берді. Әшейінде дәлдікті қатты талап ететін, әр істе шот қаққандай тықылдатып отыратын Қалекеңнің бір мүлт кеткен жері осы болды.

2. МӘРТТІК

Орыста «жентельмендік» деген сөз, ұғым бар. Мағынасы мәрттік дегенге келетін сияқты. Әйтеуір қарабайырлардың емес, текті, зиялы адамдардың бойынан табылатын асыл қасиет.

Шамасы жетпісінші жылдардың бас кезі болар. Қарағанды облыстық телерадио комитетіне қазақ тілінде жазылған бір хат келді. Хат жолдаушы - қарт адам сияқты. Жүрегі қан жылап, өкініш, өксікпен жазғандай. Байғұстың жалғыз ұлы арақтың құлы болып, азғындап кетіпті. Соны айта келіп, араққа, маскүнемдікке қарсы күрес бізде неге әлсіз, бұрын ата-бабамызда болмаған мұндай ауруға бүкіл ел болып күрес ашсақ, сол күреске аузы дуалы ел азаматтарын қатыстырсаңыздар деп тілек еткен екен. Қолма-қол жоспар жасап, бірінші хабарға ел сыйлайтын беделді ғалым, жазушы Евней Арыстанұлын шақыруды талантты журналист (кейін бірнеше кітаптары жарық көрген) Кәмила Құдабаеваға тапсырдық.

Кәмила Евекеңе барып бұйымтайын айтқан екен, ол кісі бастаманы мақұлдап, «менің сөзімді магнитофон таспасына жазып алыңдар, ал хабарға тікелей қатыса алмаспын» деп жүрегінің сыр беріп, науқастанып жүргенін айтыпты. Таспаға жазылған сөзді тыңдадық, өте мазмұнды. Бірақ қалай берудің ретін таппай қиналды. Өзі арамызда жүрген адамның сөзін бұлайша беру - ыңғайсыз-ақ. Осы ойымды айтып, Евекеңе телефон соқтым. «Евеке, сөзіңіз өте тамаша, әйтсе де өз дидагыңызды жұртшылықтың көріп, әңгімеңізді өз аузыңыздан естігені бұдан да тамаша болар еді деп майдалап, өзінің хабарға қатысуын өтіндім. «Апырай, мына жүрек деген құдірет мені қинап жүр ғой. Жағдайым мүмкіндік берсе, барып қалармын. Келе алмасам, реніш етпеулеріңізді сұраймын» деп Евекең бізден де асырып мипаздап, ғафу өтінді. Бұл өзі телекамералардың таспасы аса қат кез еді. Қазіргідей астатөк жағдай болса, кинооператор өзі барып, жазып әкеліп, көрсете бермейміз бе? Сонымен хабардың басталуына 15 минут қалғанда бүкіл қазақ тіліндегі хабарлар редакциясының ұжымы болып, сыртқа шығып тосып тұрмыз. Он минут қалды, Евекең көрінбеді. Бес минут қалғанда келіп, машинасынан түсті. Өңі сынық, жүрегі мазалап тұрғаны қуқыл тартқан жүзінен анық байқалады. Мұндай жағдайда не айтуға болады? Тек мына қысылшаң жағдайдан құтқарса, жаны нәзік, ғазиз жан Кәмила ғана құтқарар, өзінің ақылымен, өзгенің сезімімен жүретін аса сезімтал адам әйел затының сөзін жерге тастамас деген оймен Кәмилаға «сен сұрашы» дегендей, иек қақтым. Кәмила да бір перизат жан ғой, «Аға, біз аса қысылып тұрмыз, бізде алдын ала жарияланған хабардың болмай қалуы «ЧП» деп аталады» деуі мұң екен, Евекең «онда мені шет жаққа отырғызыңыздар және анау шамдарыңды тура қоймаңдар, нар тәуекел!» деп қолқ ете түскені. Міне, тектілік қайда!

Хабар басталды. Кіріспе сөзді Кәмила қысқа қайырып, сөзді Евекеңе берді. Жарықтық аса шебер, шешен сөйлеуші еді ғой. Бірден арақ, шараптың шығу

тарихына тоқталды. Әуелде мұның дәрі ретінде пайдаланылғанын - суық тигенде терлететінін, психикалық жайсыздыққа ұшырағанда көңілді аз да болса орнықтырып, тыныштандыратынын кәнігі дәрігердей талдап түсіндірді. Бірақ әуелгі көлемін жүз, мың есе асырып қабылданғандардың алкогольдің тұзағына ілініп, құнығып алғаннан кейін маскүнемдік ауруына ұшырайтынын ескертті. Мұндай пәледен енді құтылу азап болатынын, бұдан құтылу адамның ерік күші мен мәдениетіне байланысты екенін қадап айтты. Бір сөзбен айтқанда,- деді Евекең, - жастарға ескертерім, жанбай жатып, сөнемін десең - арақ іш, жасың жетпей өлемін десең - арақ іш, досқа; күлкі, дұшпанға таба боламын десең - арақ іш. Шылым тартсаң -түнімен жөтеліп шығасың - үйіңе ұры түспейді, арақ, темекі ертерек қартайтады, қолыңа таяқ ұстайсың, таяқты адамды ит қаппайды,- деп күліп алды. - Осы арақ-шарапты ертеде байлығы асқан корольдер ішкен, одан соң шабыты тасқан ақындар ішкен, ал бергіі кезде алды-артында қарайлайтын ешкімі жоқ, өзінің қу нәпсісіне шамасы келмейтін қайыршы, қаңғыбастар ішіп жүр, - деді. Осылайша шабыттана сөйлеген Евекеңнің жүзіне қан жүгіріп, өзінің жайдары, жайсаң қалпына түсті. - Бұл? пәледен талай-талай таланттар қор болған. Жігерін жасытқан, еркін күйреткен. Сондай бір жігерсіз жігітке көңілшек жеңгей жаны ашып, ақыл айтып отырса, ақын-сүрей қайнысы:

Жүректің күшейіп тұр, ой, дүрсілі,
Бұл итті мен қояйын бүрсікүні,
Жеңеше, осы өлеңім жақсы шықса,
Тағы да әкелдірші бір шыныны,- деген екен.

Евекең осылайша әңгімесін көңілді аяқтап, шет жақтағы орнынан ептеп көтеріліп, жылжып шығып кетті. Содан бері отыз жылдай уақыт өтті-ау деймін. Осы оқиға әлі көз алдымнан да, көңілімнен де кетпейді, Студиядан шыққан соң Евней Арыстанұлы машинасын қайырып жіберіп, өзі аяндап жаяу қайтты. Комитеттің біраз адамдары ортаға алып, Евекеңді қызмет орнына шығарып салып, мазмұнды әрі қызықты әңгімесіне рахмет айттық.

Жақсы адамның әр ісі ғибрат қой. Кішіпейілділік осындай-ақ болар. Жазушы Жайық Бектұров - Евекеңмен көп араласқан адам. Жәкең бір әңгіменің ретінде «Евней қатты ғой» деп қалағаны есімде. Қайдам, өз басым қаттылығын көргем жоқ. Қашанда әзіл айтуға бейім тұратын. Аузында әзілі бар адам қатты болмайды. Мүмкін қаттылығы өз пікірін қорғаудағы беріктігінде, алға қойған мақсатына жету жолындағы табандылығында, сөзіне аса жауапты қарайтындығында болар деп ойлаймын.

Бір данышпан «Жауларыңды көбейтем десең, өзіңнің басқалардан артықтығыңды көрсет» деген екен. Евекеңнің жай пенделерден көш ілгерілігі бойынан ғана емес, терең ойынан да дараланып, көзге ұрып тұратын. Сөйлеген сөзінің логикасы темірдей берік еді. Содан да болар, кейбір мысықтілеулілер ұнатпады. Жалған мақтауға, сұрқия іш мерездіктерге туысып алғандар Евекеңнен де сондай жарамсақтықты күткені даусыз. Адалдықты арындай ардақтаған, шыншылдық қасиет қанына сіңген Евекең ондай түлкі бұлаңға, сыйпақбайлыққа бармады. Жазған кітаптарында кейбір

«әулиелердің» атын атамады.

Өмірінің соңғы жылдары ауруханаға жиі түсіп жүрді. «Ленинская смена» газетінде жалдамалы «жазғыштың» (қазіргі жалдамалы кісі өлтірушінің бір түрі) тырнақ астынан кір іздеген зымиян, арсыз мақаласы жарияланғаннан кейін жүрегіне ауыр салмақ түсті ғой. Бірде партактив ауруханасында жатқанын естіп, көңілін сұрай бардым. Палата ішінде бос жер жоқ - жағалай жайылған қағаздар, кітаптар. Евекең қызу жұмыс үстінде екен. Алға қойған мақсатына жетуге асыққан адамның ерік күші осындайда көрінеді. Әйтсе де денсаулығының сыр беріп жүргені есіме түсіп, қатты аяп кеттім. Амандықтан соң: - Евекең, іске сәт! Дегенмен, өзіңіз шаршамаймын десеңіз де әр соғуында 70 грамдай қанды айдап шығатын бір күнде 10.000 литрге жуық қанды айдайтын жүрегіңізге қаншама салмақ түсіретініңізді адам ағзасының ұлы патшасы ұната қояр ма екен? Құдайға шүкір, халқымыздың алдында абыройыңыз да, атағыңыз да биік. Еңбегіңіз жемісті. Енді тым болмаса біраз уақыт өз өміріңізді ойламайсыз ба? - дедім. Бетіме барлай қарап, жымыып күлді де: - Осындай жанашырлық тілекті дос-жолдастардың бәрі де айта бастады. Менің бастаған істі аяқтағанша тыншымайтын бір әдетім бар. Менің демалысым осы!- деді өзінің қуанышын да, бақытын да еңбектен тапқан Евекең.

Шығармашылық еңбектің иесіне кен тасын қорытқан металлургтің ыстық қайраты, ойшыл ғұламаның нұрлы ақылы, алтын қолды зергердің шеберлігі қажет десек, осындай асыл қасиеттердің Евекеңнің тал бойынан табылып, көрікті келбетін бұрынғыдан да нұрландырып, аруақтандырып тұратынына іштей сүйсінетін едік қой! Өзінің адами болмысына көптеген асыл қасиеттерді - кішіпейілдікті де, мәрттікті де, батылдықты да, керек десеңіз, батырлықты да жинақтап, сыйғыза білген Ұлы Азаматтың сол бейнесі көз алдымда ұмытылмастай болып тұрып қалды.

3. ТӘРЖІМАШЫ

Евней Арыстанұлының шығармашылық жолы біздерге - замандастарына жақсы таныс. Әуелде біз оны сыншы ретінде қабылдадық. Сыншы болу үшін адамға көл-көсір білім, түрлі елдердің әдебиетін жете білу парыз. Мұндай ауыр жүкті оның білім дәрежесі қиналмай көтере аларлықтай еді. Солай бола тұрса да ол көп ұзамай әдебиеттің басқа жанрына, өзге саласына ауысып кетті. Менің топшылауымша, сынның өзін, басқаларды айтпағанда, біздің қазақ қауымының қабылдауы қиын, дау-дамайы көп. Сондықтан да болар, сол кезде сынмен белсене айналысқандардың өздері көп ұзамай аттың басын тарта бастайтын. Жасыратыны жоқ, біздің халқымыздың қытығы басылмаған. Жанашырлық сынның өзін қабылдай бермейді, мақтау сүйеді. Осыдан барып Евекең де алакөздеуі жоқ, қайта бүгінгі ұрпаққа өткеннің үлгі тұтар асыл мұраларын өз ана тілімізде жеткізіп беру сияқты аса абыройлы іске бет бұрып кеткен сияқты. Қашанда әзіл-қалжыңы серіктес жүретін ол кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында бір татар аудармашысының «Да здравствует большевистическая печать!» дегенді «Исанбісің, саумисің, большевиклер печаты!» деп тәржімалағанын айтып күлдіре отырып, аударма

әдебиеттің ел мен елді жақындастыра түсетінін, ал тәржімашы түп-нұсқасы авторы мен шығармашылық жарысқа түсетінін түрлі мысалдармен дәлелдеп жеткізген еді. Енді бірде В. Маяковскийдің «Қандала» аталатын пьесасынан «Ну и милка, ну чудо - одни груди, по два пуда» деген езу тартқызар шумағын «Қатын емес, бұл бір құт, екі емшегі екі пұт» деп сәтті аударғанын ақынға тән ойнақы мақтанышпен әңгімелеп берген еді.

Орыстың өз заманындағы үлкен ақындары В. Маяковский мен С. Есениннің біраз шығармаларын ана тілімізде шебер сөйлетті. Бұл екеуі бір-біріне ұқсамайтын - Маяковский - төңкерісшіл публицист, ал, Есенин - жаны нәзік лирик ақындар. Солай бола тұрса да Евекең екеуін ле тосырқаған жоқ. «Балуанға оң, солы бір» дегендей, қос ақынға да жол тапты. Ол ғұлама ғалымдығымен қатар тумысында әдебиетші еді. Мектепті, жоғары оқу орнын орысша бітіргенімен ана тілін ата-бабаларымыздың бізге мирас еткен ең асыл мұрасы, қымбат сыйы деп бағалайтын. Өткөн замандардағы жыраулар мен ақындардың, Абай мен Махамбет сынды ұлыларымыздың өлеңдерін жатқа оқып жіберетін. Пушкин мен Лермонтовты жоғары бағалайтын. Көңілденіп отырып, «мен таңертең бой жазуға шыққанда Маяковскийдің бір өлеңін оқып алып, қайтып үйге келгенше ой елегінен өткізіп, қазақшаға аударып, содан соң қағазға түсіремін» дегені есімде. Қазекем «ерден иман құтылмайды» деген даналық сөзі тегін айтпағанына осындайда көзіміз айқын жетеді.

Евекең - екі тілдің де шебері еді. Бір тіл білген бір кісі, екі адамға татиды - екі тілдің білгіші» - осы сөз Евекең сияқты саңлақтарға бағытталып айтылғандай.

Маяковскийдің «Керемет» атты поэмасын (бұрын аударғандар «Хорошоны» сөзбе-сөз «Жақсы» деген) аударуы партактивтің ауруханасында жатып жалғастырып, соңғы нүктесін сонда қойды. Аударманың тұңғыш тыңдаушысы сол кезде қарт журналист Қали Садықов екеуіміз болдық-ау деймін. Қыстың күні терезенің кішкене көзін ашып қойып, өлең оқыған" сергек те шабытты сәтіне тілектестікпен ортақтасқан едік.

Қарағанды облыстық телерадио комитетінде «Омбының оң-түстігіне қарай» атты деректі кинофильм түсірілгенде Евней Арыстанұлы фильмнің кеңесшісі әрі жүргізушісі болды. Сонда орыс тілін жетік білемін деп жүргендердің өзі Евекеңнің орысша ойлау, сөйлеу шеберлігіне, ойының, білімінің тереңдігіне сүйсініп аузын ашып, көзін жұмып таңғалатын. Басқа ұлт өкілдерінің алдында біздің мерейіміз өсіп, бойымызды мақтаныш сезімі кернеп, желпіндіріп жіберетін.

Бұған дейін талай-талай ғылыми жаңалықтар ашқан, қазір әлде біреулер сөз етіп жүрген көмірден мұнай ағызуды лабораториялық әдіспен дәлелдеп, облыстық партия комитетінің бюросында ғылыми баяндама жасаған, атағы сол кездегі Одақ, әрі әлемге мәшһүр болған, қазақтың Ломоносовы деп орынды атанған бір туар тұлға, көрнекті ғалым өзінің сүйікті ұстазы, аға деп ардақ тұтқан нар қазақ - Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өмірі, еңбегі жайында көлемді деректі әдеби шығарма жазып жүргенін көп адамдар біле бермейтін. Екі ауыз өлең жазып, жамиғатқа жар салатын кейбіреулер сияқты емес, Евекең Бауыржан Момышұлы айтқандай «ұлылықты үнсіз, жемісті

еңбек деп білетін», «сегіз қырлы, бір сырлы» кесек талант еді: Жасында жүзден - жүйрік, ержеткенде— мыңнан - тұлпар шыққан, ылдидан салса төске озған Евней Арыстанұлы Бөкетов туралы осындай қысқа естелік арқылы жан-жақты айтып жеткізу мүмкін болмаса да академик ағамыздың ұлылығын паш етуге қосқан бір тамшы үлесіміз болсын деген ақ ниетпен жұртшылыққа ұсындық.

Buketov university